

ҚАЗАҚ ҚАЛМАҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ: ЖАЛАУЛЫ КӨЛІНДЕГІ ШАЙҚАС

Бірмағанбет Дархан Дүйсенбекұлы

dbirmaganbetov3@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Тарих факультетінің 2 курс магистранты

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Батталов К.К.

2017 жылы сәуір айында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласында Қазақстан халқының алдында тұрған сын-қатерлерді анықтап, елдің рухани жаңғыруына баса назар аударды. Елбасының мақаласын зерттей отырып, Қазақстан ғалымдары Ұлт көшбасшысының жолдауын моральдық және ғылыми императив ретінде қабылдап: «Қазақстанның рухани жаңғыруы» немесе «Қазақстанның сакралды географиясы» жобасы қажет екенін түсінді [1].

«Сакралды» сөзі лат. сакер (сакри) – «қасиетті» деген мағынаны білдіреді. Барлық әлемдік діндерді олардың түрлі көріністерімен, ежелгі діни көзқарастарымен және мифологиясымен байланыстыру үшін қолданылады. Басқаша айтқанда, адамды құдаймен, аспан әлемімен байланыстыратын күш [2, 7].

Қазақстан сакралды нысандарының мыңжылдық тарихы, терең бастаулары бар. Олар мазмұны мен типологиялық ерекшеліктері бойынша әр түрлі болып келеді, яки типологиялық құрамы бірдей емес. Оларға ең алдымен тарихи-мәдени мұра объектілері жатады: діни сәулет құрылыстары, қалалар, елді мекендер, қорғандар, зираттар, қорымдар, тастар, тарихи оқиғалар орындары, тарихи ландшафтар және т.б.

Шолу үшін сақталып, қол жетімділікке қатысты ең жақсы іс Қазақстанның тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімінде көрсетілген қорғау мәртебесіне ие айтулы сәулет ескерткіштерімен байланысты. Сәулет ескерткіштерінің басым бөлігі қалпына келтірілді, бүгінгі күні олардың жай-күйі қанағаттанарлық деп бағаланады, объектілермен ыңғайлы кірме жолдармен қамтамасыз ету дәрежесі жоғары. Мәдени сәулет ескерткіштері анықтамалық әдебиетте егжей-тегжейлі сипатталған және қазір Қазақстаннан, таяу және алыс шет елдерден туристерді қабылдауға дайын.

Қазақстанның киелі географиясы алуан түрлі және бірегей болып келеді. Оны аз уақытта анықтау және сипаттау мүмкін емес. Осы кешенді міндетті іске асыру көптеген жылдарды қамтитын ғылыми ұжымдардың қажырлы және күрделі жұмысын талап етеді.

Объектілердің хронологиясы мыңдаған жылдарды, этнографиялық заманға дейінгі кезенді қамтиды. Бұл нысандармен этномәдени жадымызда терең із қалдырған орындар, атаулар, оқиғалар, біздің моральдық өзегіміз – халықтың ұлттық коды анықталады. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті осындай қасиетті нысандар туралы: «... Олардың барлығы біздің ұлттық бірегейлігіміздің шеңберін қалыптастырады» деп атап өтті.

Осындай сакралды (киелі) нысандардың бірі және бірегейі – Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстарының әкімшілік шекарасына жақын, Қызылағаш елді мекенінің солтүстік бағытына қарай 2-3 км жерде орналасқан (Павлодар облысы Ертіс ауданы) Түгел батыр жазба тасы.

Түгел батырдың қалмақтармен қатынастары мен күрестің негізгі аспектілері мерзімді баспасөз беттерінде және жергілікті әуесқой өлкетанушылардың жинақтарында қамтылды. Бұл жинақтар Қыпшақ тайпасынан тараған Павлодар-Ертіс өңірінің қазақтары арасында сақталған аңыздар негізінде жасалды. Батыр туралы ауызша аңыздар жергілікті өлкетанушы М. Жаманбалинов пен Ә. Бәделханованың «Түгел батыр мен оның ұрпақтары» атты еңбегінде жарияланды. Осындай ақпарат Тілек Жеңістің «Ертіс-Баянауыл өңірі» шығармасында және Тлеукен Инсебаевтың «Павлодар-Ертіс өңірі тарихының очерктері» шығармасында да көрініс тапты [2, 353].

Ертіс бойы қазақтарының пікірінше, Түгел батырдың ерліктері мен оның туыстарының ерліктері XVIII ғасырлардағы 20-50-ші жылдардағы Жоңғар соғысы кезеңінен бастау алады. Сол дәуірдің Ертіс өңірінде болған оқиғалар Қорғанкөл, Найза, Бөгенбай, Жазықтөбе, Қалмақ молдасы, Мойнақ ауылы, Мойнақ, Жалаулы көлінің орын атаулары түрінде сақталған.

Түгел батыр Ертіс өзенінің сол жағалауындағы жайылымдар үшін қалмақтармен шайқаста қазақ жасақ әскерінің көшбасшыларының бірі болды. Түгел батырмен бірге Қыпшақ батырларының басқа да есімдері – Қойшы, Мойнақ, Қошқарбай, Жаз, Қарабатыр, Лепес, Шан, Өтел, Қожаберген, Байсар, Қанжағалы руының батырлары – Аманбай, Есенбай, Уақ батырлары – Құрым және Өмір. Алайда қыпшақ батыры Түгел батыр, Жаз және Қошқарбай әскерінің ең беделді басшылары ретінде ерекше көзге түсті [3].

Ақсақалдардың әңгімелері бойынша, қазақтар сол күндері Ертіс алқабында орманға, тұщы су мен шөпке бай жерде қыстаған. Ал Ертіс өзенінің сол жағалауында жайлаулары болды. Бір кездері қазақтар көктемгі жайылымдарға жиналып, қалмақтарды кездестіріп, Түгел, Жаз және Қошқарбай батыр жаумен күресуге шешім қабылдады. Бұл дерек жергілікті өлкетанушы ғалым М.Жаманбалиновтің аңыздары арқасында бізге жеткен; Кейіннен сол жерге жалау тігіліп, Жалаулы деп аталып кетті [4].

Үш қыпшақ батырының жасағынан қорқып, қалмақтар Сілеті өзенінен Бестөбе бағытында жылжымақ болады. Одан бөлек, бұл жерде үш қыпшақ батырының жасағы жоңғарлар мен соғысқан. Аңыз бойынша, бұл шайқасқа басқа да батырлар – Мойын, Лепес, Өтел, Байсара, Қожаберген қатысты. Түгел батыр атақты Жоңғар батырымен шайқасып, жекпе-жекте жеңіске жетті. Қақтығыстар бірнеше күн бойы жалғасып, бірінде Жаз батыр зеңбірек шоғынан қаза тапты. Түгел батыр Жаз батырдың денесін өз ауылына жеткізіп, оны қыраттың бірінде жерледі. Қазақ батырдың бейіті орналасқан төбе Жайтөбе деп аталады. Жекпе-жектің қорытындысы бойынша қазақтар жеңіске жетті және Жалаулы көліндегі жауынгерлік тулар осы маңызды оқиғаның белгісі болып табылады [4].

Тарихи деректерге сүйенсек, Түгел батыр ұзақ өмір сүрмеді. Аңыз бойынша, батыр Жуантөбе төбесінде орналасқан ауылға түнгі уақытта барып, қалмақтардың жесір әйелінен уланып мерт болады. Жуантоба төбесінде жерленіп, 2003 жылы онда мемориалдық жазба тас орнатылады. Түгел батырдың зираты, үстіндегі ескерткіш темір-бетоннан жасалған.

Түгел батырдың бейітінің үстіндегі мемориалдық жазба тас Павлодар-Ертіс өңіріне қарсы қазақ-жоңғар тарихының аса маңызды ескерткіштерінің тізіміне енгізілген және жергілікті қазақ халқының тарихи жадының маңызды элементі болып табылады. Түгел батырдың қасиетті нысан ретіндегі ескерткіш стеласының маңызы қазақтардың Жоңғарларға қарсы азаттық соғысында, жауға қарсы күресте батырдың жеке әскери үлгісіндегі, қазіргі заманғы қазақтардың даңқты ата-бабамызды еске алудағы рөлімен анықталады. Осы уақытқа дейін Павлодар қаласының қазақтары даңқты батырды еске алып, өскелең ұрпаққа үлгі көрсетіп, мемориалдық жиындар ұйымдастырып, батырдың бейітіне дұға оқыды [5].

Осындай сакралды тарихи нысандарды зерттеп, жаңғырту – өлкетанушы ғалымдардың, тарихшылардың негізгі міндеттерінің бірі деп білемін. Тұңғыш Елбасымыз демекші: «Аға ұрпақтың даңқты істерін жалғастыра отырып, біз болашақ ұрпаққа сенімді жол құраймыз. Бұл тәуелсіз Қазақстанның даму, өсу және өркендеу жолы болады» [1].

1. Назарбаева Н., Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017. – № 70. Б.1.
2. Сакральная география Казахстана: Выпуск 1. Алматы. 2017. – 453 б.
3. Тілеке Ж. Шежіре: Ертiс – Баянаул өңірі. – Павлодар: «Дауа», «Қазақстан», 1995. – 1-ші кітап. – 368 б.
4. Жаманбалинов М., Бәделханов А. Түгел батыр және оның ұрпақтары. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 121 б.
5. Инсебаев Т.А. Очерки истории Павлодарского Прииртышья / гл.ред. А. Нухулы. – Павлодар: ПГПИ, 2017. – Т. 2 – 228 с.